

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

THE EFFECTS OF SHAH ISMAIL'S SECTARIAN TENDENCY ON ANATOLIA AND IRANIAN GEOGRAPHY

Ahmet Keven*

Özet

Şahlık sevdasıyla öldürülen ataları yerine çocuk yaşta bu mirası devralan Şah İsmail, kurduğu Şahlık ile İslam ümmetini, henüz yaraları sarılamamış bir bölünmeye itmiştir. Şah İsmail, geçmişi Sünni ve Şafii, kendisi ise Türk olmasına rağmen, yaptığı icraatları sebebi ile ne Sünnilere ne de Kızılbaşlara yaranabilmiştir. Şah İsmail devlet olmasındaki en büyük amil olan Kızılbaş Türk oymaklarını belli bir zamandan sonra Şii/İmamiyye olmaya mecbur edip, direnenleri katletmiş, bir diğer taraftan da Sünni Osmanlı Devleti'nin halkını dâileri vasıtasıyla ifsâd etmek için elinden gelen bütün gayreti göstermiştir. Nihayetinde, Çaldıran savaşında Yavuz Sultan Selim Han'la hesaplaşmayı kaybeden Şah İsmail sebebiyle İslam Birliğini tesis etme imkânı, hakem olayından bu yana ilk defa yakalamış iken bu fırsatı kaçırmıştır. Çünkü Çaldıran'ın küllerinden İran devleti doğacak ve Ümmet arasındaki ayrılık daha da derinleşecek, akabinde de Anadolu'daki Şah İsmail'e gönül veren ve Osmanlı'ya isyan eden Kızılbaş topluluğu da o günden sonra içine kapanmış ve her fırsatta Çaldıran'ın acısını ve intikamını farklı tezahürlerle ortaya koymak için uğraşmıştır. Bu açıdan bakıldığında, Şah İsmail ne Fârisiler olarak Şia'dan kabul görmüştür ne de Türk tarihinde bir yer edinebilmiştir. Ancak icraatlarının dolaylı etkileri yüzyıllardır hala etkisini sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail, Sünnilik, Kızılbaşlık, Çaldıran, İmamiyye, İran, Anadolu,

Abstract

Shah Ismail, who inherited this heritage at the age of a child on behalf of his ancestors killed with the love of Shahdom, had pushed Islam Ummah to a schism whose wounds have not healed yet. Although his ancestors were Sunni and Shafii, Shah Ismail who was a Turk himself could not ingratiate himself either with Sunnis or Qizilbashes because of his own actions. He forced Qizilbash Turkish Tribes which were effective in his being a state to be Shia/Imamiyyah and killed the ones who resisted and on the other hand he put so much effort into ruining the people of Sunni Ottoman Empire by means of his missionaries. After all, losing the revenge against Yavuz Sultan Selim Khan in Chaldiran War, Shah Ismail had missed the opportunity to institute Islamic Union for the first time after the Judge Event. Because Iran would rise from the ashes of Chaldiran War and the disagreement among the Ummah would increase. After that, Qizilbash Community in Anatolia who had resisted against Ottoman Empire and set their hearts on Shah Ismail, would turn in on themselves, and would try to take revenge of Chaldiran with different manifestations on occasion. At this point of view, Shah Ismail neither could be accepted by Shia as Pharisee nor had a place in Turkish history as a Turk.

Key words: Yavuz Sultan Selim, Shah Ismail, Sunnism, Qizilbash, Chaldiran, Imamiyyah, Iran, Anatolia,

* Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ahmetkeven@hotmail.com

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

GİRİŞ

Şah İsmail, 1487'de Erdebil'de doğmuş, 37 yıl gibi kısa ama yorucu ve sıkıntılı bir hayatın ardından 1524'de ölmüştür. Şah İsmail'in en büyük rakibi Anadolu'nun batısında hızla yükselen Osmanlı Devletiydi ve bu devletin fetih anlayışı îlây-ı kelimetullah uğruna cihat etmekte. Şah İsmail, sürekli kaçış ve ölüm korkusu ile geçen bir çocukluk döneminin ardından 1501'de devletini kurmuş ve Osmanlılar'ın karşısına dikilmiştir. Konuştuğu Türkçe ile bu insanları, Erdebil Tekkesinin dini ve manevi nüfuzunu da kullanarak etkilemiş ve böylelikle Şeyh Cüneyt'ten bu yana atalarının hayallerini süsleyen, Şeyhlikten Şahlığa geçişi, binlerce insanı katlederek başarmıştır.

İslâm adına ortaya çıktığı halde sırf Sünnî dünyanın liderliğini yapamayacağını anladığı için Şîî itikadını yayarak İslâm dünyasında kendine bir yer edinmeye çalışan Şah İsmail¹, Hıristiyan devletlerle ittifak etmekten çekinmemiştir.² Diğer taraftan, Özbek lider Muhammed Şeybâni Han'la yapmış olduğu savaşta onu yenerek, kafatasını paha biçilmez taşlarla süsleyip kâse makamında kullanan ve derisini yüzdürüp, ot dolduracak kadar kin ve nefretle hareket eden Şah İsmail, bununla yetinmeyip, Osmanlı Sultanına bu yaptığını gönderecek³ kadar da vicdanî sınırları zorlayabilmiştir.

1. ŞAH İSMAİL'İN ÇOCUKLUĞU VE KİŞİLİĞİ

Şah İsmail doğar doğmaz adeta kendisini savaşların ortasında buldu. Henüz bir yaşlarında babası Şeyh Haydar, 1488 yılında Şirvan şahıyla giriştiği savaşta öldürüldü. Annesi, ağabeyi Sultan Ali, kendisi ve kardeşi İbrahim, Akkoyunlu ordusu tarafından yakalandı. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup kendisinin dayısıydı. Kız kardeşi olan annelerinin hatırı için onları öldürmedi fakat karışıklık çıkarmasınlar diye gözetim altında tutmak için anneleri ile beraber İstahr kalesine hapsedirdi. Şah İsmail burada annesi ve kardeşleriyle beraber sürekli gözetim altında ve ölüm endişesi içinde beş yıl kaldı. Şahsiyeti bu duyguların baskısı altında teşekkül etti.⁴ Elbette ki Şah İsmail'in bu dönem yaşadıkları ileride bütün hayatına yön verecek kararlar almasını sağlayacaktır. Onun kişiliği muhtemelen bu çocukluk yıllarında yaşadığı sıkıntılar, acılar ve aldığı eğitimle şekillenmiştir. Aile daha sonra ülke içi siyasi dengelerde kullanılmak istenmiş, ancak kardeşi Ali'nin öldürtülmesi üzerine İsmail müridleri tarafından kaçırılıp Gilân bölgesindeki Lahicân'a getirilmiştir. Burada daha sonra ona devlet işlerinde de yardım edecek olan Şemseddin Lâhicî, onun terbiyesinde mühim bir rol oynamıştır. Başta Farsça

¹ Ömer Faruk Teber, *XVI. Yüzyılda Kızılbaş Farklaşması*, s.98.

² Mehmet Saray, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiîliğin Rolü*, s.22.

³ J.V.Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c, IV, s.127.

⁴ Mustafa Ekinci, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, s.34

ve Arapça olmak üzere Şîî geleneğe uygun dini ilimleri tahsil etmiş, öte yandan Kızılbaş reislerinden savaş talimi ve tekniklerini öğrenmiştir.⁵

Kısaca, çalkantılı bir çocukluk dönemi geçiren Şah İsmail, 13- 14 yaşlarına geldiğinde çevresindeki yakın müridlerinin organize ettiği savaşlar neticesinde önce Şirvan ordusunu, daha sonra da Akkoyunlu ordusunu yendi, başkentleri olan Tebriz'e girdi ve kendisini devlet başkanı, "Şah" olarak ilan etti. 1514 yılındaki Çaldıran savaşına kadar girdiği bütün savaşları kazandı. Bu savaşa kadar devlet işleriyle meşgul olmanın yanı sıra Türkçe olarak yazdığı ve Kızılbaşların inançlarını, temsil ettiği Tarikat'ın adabını dile getiren şiirler yazdı. Şurası açıktır ki Şah İsmail, şiirlerini özellikle edebi sanatları icra etmekle beraber daha çok dini inançlarını ve fikirlerini yaymak ve bu hususlarda müridlerini aydınlatmak için yazmış ve kullanmıştır.⁶

Şeyhlikten şahlığa geçişin ilk hükümdarı Şah İsmâil (1486/1487-1524)'in soyu Sultan Haydar (1460-1488) b. Şeyh Cüneyd (ö.1460) b. Şeyh İbrahim (ö.1447) b. Şeyh Ali (1371-1429) b. Şeyh sadreddin Musa (1305-1392) b. Şeyh Safiyuddîn İshak (1252-1334)'ın atası, yaklaşık yirmi beş kuşaktan ibaret bir soy zinciri ile yedinci İmam Musa Kâzım'a⁷ (ö.790), oradan da İmam Ali b. Ebî Talip (598-661) ve Hz. Peygamber'e kadar çıkarılmıştır.

Safevîlerin kendileri de bilinçli olarak siyasî ve sosyo-politik amaçlarla neseplerini evlâd-ı Rasûle dayandırma çabalarına göz yummuş; bunun ispatına gayret sarfetmiş ve çevrelerindeki insanları buna inandırmaya çaba harcamışlardır.⁸ Ancak hem Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim, hem de Osmanlı ulemasından Kemalpaşazâde bunu reddetmiştir. Sultan Selim, Şah İsmâil'e gönderdiği mektûplarda, kendisini aşağılayıcı bir biçimde reddederek Şah İsmâil'in peygamber soyundan olmadığını söyleyerek, ona "serdârlık sevdâsından, sipâhselarlık hevâsından ferağat ederek, ancak bir zâviye'de münzevî olabileceğini" söyler.⁹ İbn-i Kemal ise, Şah İsmail ve neslinin, neseb-i tâhire olan âl-i beyt ile hiçbir ilgisi olmadığını ifade etmektedir.¹⁰

Şah İsmail'in çocukluğu, kısaca hayatı, kişiliği ve Safevi ailesinin seyyidlikle ilgili kısa bir izahattan sonra Şah İsmail'in mezhebi eğilimleriyle ilgili incelemeye geçebiliriz. Osmanlı Arşiv belgelerinde ve bir kısım Osmanlı tarihçilerinin verdiği bilgilerde, Şah İsmâil'in kendisini "seyyid" ünvanıyla tavsif etmesinin daha da ötesinde onun şiirlerinde daha da aşırı gittiği ve müridleri tarafından ona yüklenen "uluhiyyet" vasfını, bu yönde aldığı taltif ve tazim edici davranışlar karşısında itiraz etmeyerek, kabul ettiğine dikkat çekmektedirler.¹¹ Bazı kaynaklarda, Şah İsmâil'in bir "peygamberlik iddiasında bulunduğunu ve taraftarlarının da onun bu iddiasını kabul ettiği ifade edilir.¹²

⁵ Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *DİA*, XXXVIII, s.253.

⁶ İkinci, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, s.89

⁷ İskender Bey Münşî, *Tarih-i Âlem Arâ-yi Abbâsî*, Tercümeler, C.I, s.10; Münecimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, III, s.179.

⁸ Teber, *Kızılbaş Farklılaşması*, s.90.

⁹ Feridun Bey, *Münşeat*, I/385-389.

¹⁰ Kemalpaşazâde, *Resâ'ilü İbn-i Kemal*, İstanbul, 1316.

¹¹ BOA, Mühimme Defteri, 42, Sıra No.883; Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Râfizilik*, s.26

¹² Rumlu Hasan, *Ahseñü't-Tevârih*, s.139; Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri*, s.178

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

2. MEZHEBİ EĞİLİMLERİ

*“Adım İsmail ibn Hayderi’yem
Ali’nin çâkerinin çâkeriyem*

*Hüseynî mezhebem men rehberiyem
Mevâli olanın men rehberiyem”*

*Menim gazilerimle hürmet eylesen
Gönül evinde onlardan biriyem*

*Meni anlardan ayru sanmanız siz
Velakin anların men serveriyem*

*Menem hem pîr ü sultân-ı âlem
Hatâyî’yem şahın bir kemteriyem¹³*

Bu beyitler Şah İsmail’in dini/mezhebi kişiliğini ortaya koymaktadır. Beyitlerde Hz. Ali’ye köle, Hüseyin’in yolundan giden ve o yoldan gidenlerin rehberi olan, onlarla bütünleşen, onları kendisinden ayırmayan fakat kendisinin onların başı ve âlemlerin sultan şeyhi (kutb, gavs) olduğunun da iddiasında olan Haydar oğlu İsmail anlatılmaktadır. Şah İsmail bu mezhebî kişiliğini, İmamiyye/Ca’ferîliğe uymayanlara yönelik bir tehdit unsuru olarak da kullanmaktan çekinmez ve müridlerini bu yolda can vermeye davet eder. İktidara geçmesinden sonra Şîlik ile ilgili takip ettiği politikalar bu minval üzere yürümüştür.¹⁴

Bir diğer konu Şah İsmail’in Hz. Allah, Hz. Muhammed (s.a.v) ve Hz. Ali hakkındaki düşünceleridir. Şah İsmail’in Hz. Ali hakkındaki görüşleri aslında incelendiği kadarıyla çok karışıktır. Bazen Hz. Peygamberi tüm insanların en efdal’i¹⁵ sayarken bir başka yerde Hz. Ali’nin Hz. Muhammed’den (s.a.v) daha üstün olduğunu¹⁶ söyleyebilmektedir. Başka yerlerde bu sefer Hz. Ali’yi Allah’tan (c.c) ayrılmaz bir parça sayarak onu Allah (c.c) ile özdeşleştirmektedir¹⁷. Daha da ileri giderek Hz. Ali’nin Yezdân’ın bizzat kendisi olduğunu ifade etmeye çalışır. Bu durumda kanaatimize göre Şah İsmail’in Allah kavramı hakkında net ve birbirinden kesin hatlarla ayrılmış soyut bir düşüncesi ve kanaati

¹³ İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*, s. 84-85.

¹⁴ Saffet Sarıkaya, *Anadolu Alevi Kültüründe Şah Hatayî’nin İzleri*, s.2.

¹⁵ Ona göre Hz. Peygamberimiz son peygamberdir, hatemü’i enbiyadır. Perverdigar onu cümleden muhtar etmiştir. Bütün peygamberlerden daha üstündür. Yüce Allah bu kainatı onun yüzü suyu hürmetine yaratmıştır. (Tourkhan Gandjei, *Şah İsmail Hatâi*, s.2-4)

¹⁶ Hz. Ali ona göre imamdır. Zatı Cenab-ı Hakkın zatının mazharıdır ve emsalsizdir. Kevser havuzunun başında Kevser suyunun dağıtıcısıdır. Allah ona arş, kürsi, şark ve garbı musahhar kılmıştır. (İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâi ve Anadolu Hatayîleri*, s.161-162)

¹⁷ “Sahradaki tüm otların dili; denizde balıkların daim zikri Allah- Muhammed- Ali’dir.” (Tourkhan Gandjei, *Şah İsmail Hatâi*, s.6-8)

bulunmamaktadır. Onun, özellikle Allah'ın sıfatlarını Hz. Ali'ye de atfetme hakkındaki inanç ve düşünceleri, muğlak, karmaşık, girift ve anlaşılmazdır.¹⁸

Şah İsmail'in Allah ve Hz. Ali hakkındaki görüşlerinde yer yer vahdet-i vücûd anlayışını çağrıştıran görüşler mevcuttur. Ancak bu görüşlerini vahdet-i vücûd felsefesinin prensiplerine sadık kalarak ifade edememiş ve temellendirememiştir. Yine Şah İsmail'in görüşlerinde Gulat-ı Şia fırkalarının hemen hemen tamamında görülen hulul inancına yorumlanabilecek fikirlerde görülmektedir. Şah İsmail şüphesiz bu konuda genel olarak Kızılbaş kabileler arasında benimsenen Gulat-ı Şia fırkalarının fikir ve düşüncelerinden etkilenmiştir.¹⁹

Bir diğer açıdan incelendiğinde Şah İsmail ve taraftarlarının bu konudaki inançlarının aşırı olduğuna dair güçlü sayılabilecek unsurlar vardır. Mesela Şeyh Cüneyd, oğlu Haydar ve yine oğlu Şah İsmail döneminde tarikat müntesiblerinin şeyhlerine ulûhiyyet izafe etmeleri, yine bugün Anadolu'da Tahtacı olarak bilinen Kızılbaş topluluğunun Hz. Ali hakkındaki ifrat derecesindeki inançları, Kuzey Iraktaki Şebekler'in Hz. Ali hakkındaki ulûhiyyet isnatları, ayrıca yine bu gün İran topraklarında bulunan Ehl-i Hakk topluluğundaki Hz. Ali inancının aşırı olması ve bunların zikrettiğimiz mesele hakkında inanç itibari ile birbirlerine oldukça yakın olması, meseleyi te'yid etmektedir.

Şah İsmail, On İki İmam'la ilgili olarak onların görüşlerinden, dini makam ve mevkilerinden pek bahsetmez. Diğer taraftan Hz. Ali hariç diğer on iki imamdan bahsediş şekli dini ve felsefi olmaktan çok folklorik ve kültürelidir. Bu da Şah İsmail'in imamların hem tarihi şahsiyetlerini hem de gaye ve çalışmaları hakkında ciddi bir bilgi eksikliği içinde olduğunu gösterir.²⁰ Dolayısıyla Şah İsmail'in kafasındaki İmamiyye anlayışının var olan mevcut mezheb'le pek uyuşmadığı, bu inançların Kızılbaşlığa ait bazı inançlarla karışık olarak Şah İsmail'in kendine göre oluşturduğu bazı mezhebi eğilimleri denilebilir. Nitekim bu tür konularda İranlı yazar Ali Şeriatî, Şah İsmail'i tenkit etmektedir.²¹

Safevi şeyhlerinde görülen Şiilik eğilimlerini Şah İsmail ile başlatan Arap tarihçi Kutbuddin Nehrevâli (ö.990/1582), Şah İsmail'in Tebriz, Azerbaycan, Bağdat, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Horasan'ı aldıktan sonra neredeyse tanrılığını (rububiyet) iddia ettiğini, askerlerinin de ona secde ettiğini söyler. Hiç kimsenin Şah İsmail'in öldürdüğü kadar insan öldürmediğini söyleyen Nehrevâli, askerlerinin onunla ilgili şu abartılı olayı anlatır: Bir gün denize nazır bir tepenin üzerindeyken Şah İsmail'in elindeki mendil denize düşer. Bunu fark eden binin üstünde adamı, öleceklerini bildikleri halde, mendili alabilmek için o tepeden kendilerini denize atarlar.²²

¹⁸ Ekinci, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, s.99.

¹⁹ Ekinci, a.e, s.101.

²⁰ Ekinci, a.g.e, s.108

²¹ Ali Şeriatî, *Ali Şia'sı, Safevî Şia'sı*, s.93,139

²² Nehrevâli'den naklen Kaplan, *Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği*, s.198

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

Şah İsmail'de yer yer Hurûfi²³ inançları da görülmektedir. Ancak bu konuda da düzenli bir anlayışı yoktur. Hatta Hurufilikte inkâr edilen ahiret inancı, Şah İsmail tarafından şiirlerde bol bol işlenmiştir. Bununla beraber az öncede ifade ettiğimiz gibi Şah İsmail'in Hurûfiliğe ait bazı meseleleri kabul ettiğini ve Fazlullah'ı da kendince kabul edilebilir bir şahsiyet olarak kabullendiğini söyleyebiliriz. Özellikle de ebced hesabına göre harflere yüklenen mana ve sayısal değerlerle ilgilendiği görülmektedir.²⁴

Yine Fuad Köprülü, Şah İsmail'in Hurufi akidelerine bağlı müfrit bir Şîi olduğunu, ancak devletin dini olarak siyasi gerekçelerle Şîiliğin mutedil kolu olan İmâmiyye Şîiliğini benimsediğini söyler. Şah İsmail'in siyasi amaç uğruna kendi inancından fedakârlıkta bulunduğunu söyleyen Köprülü, yerleşik halkının ve özellikle de Fars unsurun Sünni (Hanefi-Şafii), bazılarının da İsnâaşeriyye olduğu İran'da, aşırı Şîi inançları'nın devlet dini olarak kabule imkân olmadığını söyler.²⁵

Şah İsmail'in inanç açısından çok yönlü oluşu ve mezhebi eğilimlerinin içinde Kızılbaşlıktaki senkretizm (bağdaştırmacılık) özellikle dikkatlerden kaçmamaktadır. Öyle ki Şamanist unsurlardan Budizme, Eski Türk İnançlarından Manihaizm'e kadar, son olarak da İmamiyye Şia'sından Gula'tı Şia'ya kadar çok geniş bir yelpazede inanç unsurları gözlemlenmektedir. Dolayısı ile inancında bir yeknesanlık yoktur.

3. ŞAH İSMAİL'İN İRAN VE ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİLERİ

16. yüzyıl başlarına gelindiğinde, İran'ın inanç haritası genel manada bakıldığında: İran'ın yarısından fazla bölgesinin Sünni olduğu görülür. İmâmiyye Şîası daha çok Irak-Arap bölgesinde Kufe, Basra ve Hille'de, Batı İran bölgesinde Rey, Eve, Kum, Erdistan, Ferahan ve Nihavend'de yaygındır. Sava şehrinde Şafiiler egemenken şehrin kırsalında İmâmi Şîiler egemendir. Keşan merkezde İmâmiler, kırsalda Sünniler yoğunluktadır. Cürcan yerlilerinin çoğu, Mazenderan ve Gilan'ın büyük bir kısım İmâmi Şîidir. Horasan bölgesinde yer alan Beyhak şehrinde İmâmiyye Şîası çoğunluktadır. Elbruz dağlarıyla çevrili Deylem, Tavalış, Rudbar ve Kuhistan'da İsmaililer hakimdir. İran'ın kalan bölgeleri ise Sünnidir. İran'ın İsfahan, Kazvin, Ebher, Zincan, Mezerkan, Şiraz, Gülbaycan, Mişkin, Eher, Nohan (Nahçıvan) gibi batı şehirleri Şafii iken, Horasan bölgesinden Herat, Havaf ve Cüveyn gibi şehirler de Hanefi'dir. Kısaca, İran'ın eyalet düzeyinde resmi olarak Şîi olan Mazenderan ve Gilan eyaletleri hariç diğer tüm eyaletleri Sünnî'dir.²⁶

Ahmed Kesrevi'ye göre, Sünni-Şafii olduğu kesin olan Şeyh Safiyüddin'in çocuklarının Şîileşmeleri politiktir. O, özellikle bu durumu Şeyh Cüneyd'in siyasi emellerine bağlamaktadır. Ona göre Şeyh Cüneyd'in "Şahlık hevesi"ne girmesiyle İran'da yaygın olan Şîilikten yararlanma amacıyla Şîileşme eğilimi baş göstermiştir. Kesrevi, Şeyh

²³ Hurûfilik, Fazlullah Esterabâdi tarafından kurulan bir Şia Mezhebidir. Hurûfilik temelde Arap harflerine ek olarak Farsça'daki 4 harfle toplamda 32 harfe muhtelif sayısal değerlerin verilmesi ve bunların yorumlanması biçimindedir.

²⁴ Bu konudaki örnekler için bkz, Arslanoğlu, s.133

²⁵ M. Fuad Köprülü, "Âzerî", *IA*, II, s.133.

²⁶ Doğan Kaplan, "Şîiliğin İran Topraklarında Egemenliği," s.189.

Cüneyd'in ve oğlu Haydar'ın Sünni Şirvanşahlardan çok çektiklerini dolayısıyla Şîliklerinin "Ali sevgisinden değil, Muaviye buğzundan" kaynaklandığını söyler. Ona göre Şah İsmail'in Şîliği ise, Gilan'da yedi sene Gilan yöneticisi Kiya Mirza Ali yanındaki ikametinden gelmektedir. Gilan, Şî olduğu gibi Gilan yöneticileri Kiyalar da Şî-Zeydi'dirler.²⁷

Şah İsmail'in 1501'de Tebriz'i alarak Safevi Devleti'ni kurmasından sonra, daha şahlık tacı giymeden önce yaptığı ilk icraat, On İki İmam Şîliğini (İsnâ-aşeriyye/İmâmiyye/Caferiyye) devletin resmi mezhebi olarak ilan etmesi ve herkesin bu yeni mezhebe tabi olmasını zorunlu kılmasıdır.²⁸ Şah İsmail'in İran'da Şîliği yerleştirmek için yapmış olduğu uygulamalardan bazıları şunlardır:

1. Ülkesindeki hatiplere, hutbeleri On İki İmam adına okumalarını emretmiştir.

2. Mevcut ezana, "eşhedu enne Aliyyen veliyyullah" ve "hayye ala hayri'l-amel" ilavesini koydurarak Büveyhiler dönemindeki (945-1055) geleneği beşyüz yıl sonra tekrar canlandırmıştır.²⁹

3. Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a çarşıda pazarda lanet okunmasını zorunlu kılmıştır.³⁰ Hatta ilk üç halifeye bu sövgüyü duyan herkesin "çok olsun, az olmasın!" (biş bâd, kem me-bâd) diye cevap vermesini emretmiş, buna karşı çıkanların boynunun vurulacağını duyurmuştur.³¹

4. Tebriz'de bastırıldığı sikkelerin üzerinde, "Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulullah ve Ali Veliyullah" ifadelerini yazdırmıştır.³²

Bazı kaynaklara göre İslam tarihinde ilk defa büyük bir devlet zorla bir dinî anlayışı halka dayatma yoluna gitmiştir. İsmail'in böyle bir uygulamayı başlatmasının ardında muhtemelen yeni kurulan Safevi devletini, güçlü Sünni komşusu Osmanlı'dan, onu farklılaştıracak dinî bir anlayışla (ideoloji) destekleme arzusu yatmaktadır.³³

Şah İsmail'in Şîliği sadece devletin değil, Tebriz'deki tüm halkın uyması gereken bir mezhep yapma düşüncesi, Tebrizli Şîi bilgilerin bile tepkisini çekmiştir. Bu bilgiler kendisine Tebriz'de iki-üç yüz bin insan olduğunu ve bunların üçte ikisinin Sünni olduğunu; Şîliğin ise uzun zamandır ortalıkta görünmediği (kürsülerden öğretilmediği) için bu insanların Şîileştirmeye karşı çıkacaklarını söylemişlerdir.³⁴

²⁷ Ahmed Kesrevi, *Şeyh Safî ve Tebâreş*, s.58-60

²⁸ Münecimbaşı, *Sahâifu'l-Ahbâr*, s.182.

²⁹ Doğan Kaplan, *Şîliğin İran Topraklarında Egemenliği*, s.192.

³⁰ Hasan Rumlu, *Ahsenu't-Tevârih*, I, s.61.

³¹ Edward Granville Browne, *A Literary History of Persia*, *Modern Times*, s.54.

³² Muhammed Kerim Yusuf Cemali, *Teşkil-i Devlet-i Safevi ve Ta'mim-i Mezheb-i Teşeyyu*, s.163.

³³ Richard Tapper, "İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler," s.82-83.

³⁴ Doğan Kaplan, *Şîliğin İran Topraklarında Egemenliği*, s.193

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

Yine Menuçehr Parsadust, Şah İsmail zamanında İran'ın çoğunluğunun Sünni olduğunu, Şiîlerin ise sayılarının az olup takiyye yaparak mezheplerini gizlediklerini söylemektedir.³⁵

Şah İsmail'in özellikle Tebriz ve civarında birçok Sünni din adamını talebeleriyle birlikte öldürttüğü ve Sünni din kitaplarını nerede bulduysa yaktığı ifade edilir.³⁶ Uygulanan şiddet ve terör hareketi o dereceye varmıştı ki Kızılbaş askerler ellerinde yalın kılıç, çarşı pazar ve sokaklarda dolaşiyor, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a lanet ediyorlar, buna karşı gelen kim olursa olsun başını gövdesinden ayırıyorlardı.³⁷ Hatta Şah İsmail'in veziri Necm-i Sâni lakaplı Emir Ahmed-i İsfehânî bu hususta daha ileri gitmiş, seyyidleri dahi öldürmekten çekinmeyerek, "biz Sünnî Seyyidi, Seyyid olarak kabul etmiyoruz" demiştir.³⁸

John E. Woods, Şah İsmail'in Şiîliğinin boyutunu anlatırken, onun Şurur (907/1501) ve Elma Kulak (908/1503) savaşlarında Akkoyunlular'ı katliama tabi tuttuğunu, hatta doğmamış çocuklarının bile Allah'a, halifeleri Ali b. Ebi Talip sülalesine ve Şeyh Safiyüddin sülalesine karşı işledikleri suçların bile karşılığını vermek zorunda kaldıklarını söyler. Şah İsmail, Sultan Yakup ve akrabalarını mezardan çıkartıp yaktırmış, ayrıca tüm hamile Bayındır prenseslerini de öldürmüştür.³⁹

Şah İsmail, karar kıldığı bu yeni mezhebi yaymak ve kalıcı hale getirmek için birçok tedbirlere başvurmuştur. Özellikle Basra ve civarından Orta İran'da bulunan Kum şehrinden, yine Suriye'nin Cebeli Amil (Lübnan'ın güney kesimi)'den İmamiyye Mezhebini öğretecek insanlar getirtmiştir.

Şah İsmail'in İran'da Şiîliği resmi mezhep ilan etmesiyle ilgili olarak baş gösteren bir başka sorun da, o dönemde Şiîliği yaymak için gereken insan kaynağı ve gerekli literatür konusunda yaşanmıştır.⁴⁰ Hasan Rumlu, Şah İsmail'in On İki İmam Şiîliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmek istediğinde, Caferiliği doğru dürüst bilen kişilerin az olduğunu ve bu mezhebe ait bir eser bulunamadığını söyler. Yapılan aramalar sonucu Caferiliğe ait sadece Cemaleddin Mutahhar Hilli'ye (ö.726/1325) ait *Kavâidu'l-İslam* adlı eserin birinci cildinin bulunabildiğini söyler.⁴¹

Bu inancın sonucudur ki hem şiddet, hem de din adamlarının propagandasıyla oluşturulan farklılaştırma tedbirleri neticesinde büyük bir çoğunluğu Sünnî olan İran halkının önemli bir kısmı (ki burada özellikle Safevi Devletini kuran Kızılbaş Türk

³⁵ Menuçehr Parsadust, *Şah İsmail-i Evvel*, s.692.

³⁶ İkinci, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, s.127.

³⁷ Hasan Rumlu, *Ahsenu't-Tevârih*, I, s.61.

³⁸ İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiîlik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s.92.

³⁹ Doğan Kaplan, "Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği", s.198.

⁴⁰ Doğan Kaplan, *a.g.m.*, s.194.

⁴¹ Hasan Rumlu, *Ahsenu't-Tevârih*, I, s.61.

Oymakları'nın zaman içinde tamamen Şia'laşmış olduklarını ifade etmemiz gerekir) ya katledilmiş, ya göç etmek zorunda bırakılmış yada çaresizlikten İmamiyye Mezhebine girmişlerdir. Halbuki baktığımızda bu günkü Anadolu coğrafyasında Kızılbaş topluluğunun bütün değerlerini aynen koruduğu, ancak İran coğrafyasındaki Kızılbaş topluluklarının çok azının bu günlere gelebildiği ve diğerlerinin tamamen Şia'laştıkları gerçeğini, özellikle de Şia'laşmadaki en büyük unsurun, Safevi Hanedanlarının Türkmen oymaklarını, kurumsallaşma sürecinde ikinci plana iterek, onları İmamiyye mezhebine zorladıkları bilinen bir gerçektir.

Bu meseleyi başka bir açıdan ifade edersek, özellikle Şah Abbas I'nın Çalışmaları neticesinde Safevi Devletini kuran çoğu Türkmen kabileleri ile Fars halkının çoğunluğunun İmamiyye mezhebini kabul süreçleri tamamlanmıştı. Ancak bu durum Anadolu Kızılbaşları için geçerli değildir. Özellikle Çaldıran mağlubiyetinden sonra Anadolu'daki Türkmenler ile İran'daki Safevi Devletinin dini merkezleri arasındaki bağlantı oldukça zayıfladı. Bunun bir sonucu olarak Anadolu ve Kuzey Irak'ta, ayrıca İran coğrafyasının belli bölgelerinde (çok az da olsa) kapalı bir hayat yaşayan bazı toplulukların Kızılbaş inançları üzere kaldıkları bilinmektedir.⁴² Dolayısıyla Çaldıran Savaşı'nın sonucunda Anadolu ile İran coğrafyası arasındaki irtibatın kesilmesi ile bu günkü Anadolu'daki Alevi toplulukları açısından çok önemli bir "var olma" gerçeği vardır. Eğer Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail'in Anadolu'daki propaganda siyasetine izin verip, Çaldıran savaşı farz-ı muhal olmamış olsaydı, bizler bu gün Alevi diye bir topluluktan bahsedemeyebilirdik. Çünkü Çaldıran zaferinin ardından Anadolu'da kendi kabuğuna çekilen Kızılbaşlar bu günlere kadar mevcut varlığının devam ettirebilmiştir. Aksi durumda ise şu anda İran coğrafyasında Safeviler'in Türkmen Oymaklarını, İmamiyye Şia'sına, cebren zorladıkları ve netice de neredeyse hepsinin aslî inançları olan Kızılbaşlığı terk edip Şii- İmamiyye mezhebinin içinde eriyip gittikleri söylenebilir.

Şah İsmail'in faaliyetleri hem Osmanlı Devleti, hem de tarihçileri tarafından çok sıkı bir şekilde yakinen takip edilmiştir. Hoca Saadeddîn Efendi, konuyla ilgili olarak "Hayvanları andıran bu denli aşağılık insanların boyunlarını bağlılık halkasına alup, İran diyarını viran ve Peygamberin sünnetini ol iman sahiplerinin durağı olan onarılmış ülkeden iz bırakmamacasına silip süpürdü. Din âlimlerini tepeleyip batıl töreleriyle ol toprakları kirletip pisletti."⁴³ der.

Şah İsmail, topraklarında mezhep birliğini İran'a dışarıdan getirtmiş olduğu Şiî ulema sayesinde sağlayarak,⁴⁴ Osmanlı ülkesine yönelik propaganda faaliyetlerine hız vermiş, bu yolda devletin mali durumunu düzelterek ordusunun sayı ve teçhizat bakımından güçlendirmek ve kendisinden önceki Safevî şeyhleri gibi, Hz. Ali sevgisini kullanarak çevresine insan toplamak ve tüm Azerbaycan ve Anadolu topraklarını elde etmek

⁴² Konu hakkında detaylı bilgi için M. Ekinci, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, s.150 vd.

⁴³ Hoca Saadedtin, *Tâcü't-Tevarih*, IV, s.171-172.

⁴⁴ Aşıkpaşazâde, *Tevarih-i Âli Osman*, s.264-269

ŞAH İSMAIL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

istemıştır.⁴⁵ Bunda daha önce Anadolu ve Azerbaycan'ın her yerine gönderdiği dâileri'nin yapmış olduğu propagandaların önemli etkisi olmuştur.

Daha önce Şah İsmail'in Özbek Hanı Muhammed Şeybaniye Sırf Sünnî diye yaptıklarını anlatmıştık. Bununla da yetinmeyen Şâh İsmail, Safevi kaynaklarında belirtildiği üzere, harp sonunda on beş binden fazla Müslümanı sırf Sünnî oldukları için öldürerek başlarından piramit yaptırmıştır.⁴⁶ Bu zaferden sonra hızla Türkistan'a yürüyen Şah İsmail, Türkistan'ın belli başlı merkezleri olan Buhara, Semerkand ve Hive'yi işgal etmiş ve Sünnî Müslümanlara son derece kötü davranmıştır⁴⁷

Şah İsmail ordusu ile Akkoyunlu hanedanına 1504'te son verip, Kazarun şehrini aldıktan sonra orada bulunan Sünnî ulemanın tamamını katletmesi⁴⁸; ardından Kum ve İsfahan şehirlerini alıp, İsfahan'da bulunduğu sırada kendisine gönderilen Osmanlı elçilerinin huzurunda Sünnî bir âlimi ve bir grup halkı haksız yere öldürterek Sünnî dünyasının lideri olan Osmanlı Devleti'ne karşı dostane bir tutum içinde bulunmadığının bir göstergesidir.⁴⁹

Kemâlpâşâzâde, Şâh İsmail ve iktidarının Sünnîlere karşı uyguladıkları baskı ve şiddeti, özetle şu şekilde anlatır: "...Evvel emirde kendine tabi olmayanlara pek çok işkenceler ettirdi. Çünkü o serkeş ve isyankar, fetvâ ve takvâ ehline kıpkızıl düşmandı. Zulmet ve cehlin kaynağı olan kalbinde, ilmin aydınlığına karşı bir düşmanlığın olduğu apaçıktı. Nihayet, nerede Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'da sabit-kadem olan âlim ve kâmil kimse varsa, Sünnet ve Cemaat'ın sarsılmaz yolundan "dön" diye zorlardı. Bunlardan bazıları -zaruretler mahzurlu olan şeyleri mübah kılar-gerekçesi ile sahabenin ileri gelenlerine buğz ettiklerini açıklarlardı. Ama çoğunluğu bildikleri doğru yoldan dönmeyip öldürücü işkenceye ve azaba sabrederlerdi. Mevlanâ Sadedîn Taftazânî evladından ve o zamanlarda halkın örnek aldığı Herat Şeyhülislâmını altmış adet talebesi ile katlettirdi. Şeyh Şehâbeddin evladını da tevâbii ile aynı âkibete uğrattı. İslâm'ın kubbeleri mesabesinde olan meşhur şehirleri şerâtin aydın nurundan boşaltıp, bid'at ve zulüm karanlığı ve zındıka ve dalâlet zulmeti ile doldurdu. Şühedâ makberi ve iyiler mezarlığı olan, mescitleri ve medreseleri yaktı, yıktı ve harap ettirdi. Ebû İshak Kazerûnî, Ebû Hanîfe, Abdulkâdir Geylanî, Şeyh Muhammed Sabûnî-yi Hemedânî ve *Kitâbu'l-Envâr* sahibi Mevlânâ Yusuf-ı Erdebilî'nin ve bunların emsali pek çok kemal sahibi şahısların mübarek türbelerini ve mezarlarını yıktırdı, yaktırdı ve yerle bir ettirdi. Hulasa, bu "fena

⁴⁵ Kemalpâşâzâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, X. Defter, (Haz. Şerafettin Severcan) Ankara 1996, s.205-206.

⁴⁶ Tarih-i Alemârâ-yi Safevî, nşr, Yedullah Şükrü, Tahran 1350, s. 346; Handmîr, Târîhu Habîbü's-Siyer Fi Ahbârî Efrâd-i Beşer, tsh. Muhammed Zubeyr Siyâkî, Caphâne-yi Haydarî, C. IV, Tahran 1963, s. 526-529.

⁴⁷ Mazlum Uyar, *İmâmîyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri Ahbârilik*, s.135-147.

⁴⁸ Şehabeddin Tekindağ, "Selim-Nâmeler", İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi, Ekim 1970, S.10, İstanbul 1970, s.209.

⁴⁹ Teber, a.g.e, s.98.

âkibetli'nin" müslümanlara yaptığı kötülüğü, Bahtu'n-Nasr, Kudüs halkına ve Firavun da İsrailoğullarına yapmamışlardır"⁵⁰

Yoğun bir şekilde dînî propaganda faaliyetleri sonucu Tekke çevresine doğru hicret eden Orta, Güney ve Doğu Anadolu'daki aşiret mensuplarından kabiliyetli olanların özel olarak yetiştirilip "halife" olarak tekrar geldikleri memleketlerine gönderildikleri ve özellikle bu halifelerin propagandalarının göçebe ve kayıtsız nüfus üzerinde etkili olduğu bir gerçektir. Tekke ile bu bağlantının sonucudur ki Anadolu'dan İran'a büyük oranda insan göçü olmuştur. O kadar ki bu göçlerin yoğun olarak yaşandığı yerlerde nüfus oranı oldukça azalmış ve o yörelerde iktisadi sıkıntılar baş göstermiştir. Hatta Safevi Devleti Anadolu'daki müridlerinin gönderdiği adak, nezir ve zekâtlar sayesinde iktisadi olarak ciddi anlamda güçlenmiştir. Ayrıca XVI. Yüzyıl boyunca süren bu propagandalar daha sonraki asırlarda da etkilini göstermiş ve Celali isyanları diye bilinen başkaldırı hareketlerine de bu propagandaların ortam hazırladığı bilinmektedir.

Safevi propagandaları, tesirlerini mezhebi ayrılıkların meydana gelmesinde göstererek, kitabi olmayan Türkmen halkın yaşadığı dini uygulamayı farklılaştırdığı gibi, sosyal yaşamı da derinden etkilemiştir.⁵¹ Özellikle Şah İsmail'in Anadolu'daki dini faaliyetleri, en baştan bu yana hem inanç değerleri boyutunda hem de siyasi ve politik bir iletişim ile Anadolu'da ki Türkmenlerin dini-siyasi bağlarını farklı siyasi ve dini argümanlar kullanarak zayıf düşürmüşlerdir. Çünkü bu faaliyetler sebebiyle Anadolu'daki Kızılbaş toplulukları biraz önce ifade edildiği gibi bu ayrışımın dolayısı yüzyıllar boyu hem Osmanlı Devleti ile iyi geçinememişler, hem de Osmanlı Devletindeki neredeyse bütün isyanların sebebi olmuşlardır. Dolayısı ile Osmanlı'nın da bunlara, bu özelliklerinden dolayı bakışları hep farklı olagelmıştır.

Bununla beraber Safevi Devletini oluşturan önemli unsur İran halklarıydı ve bu halklar, Kızılbaş ihtilalinin Tebriz'de bir devlet kurup, onu yerleştirmeye çalıştığı mücadele döneminde, aynen Osmanlı Devleti, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Timuroğulları'nın egemenliğindeki halkların Sünni olarak yaşadığı geleneklerinden birisine mensuptular. Bunun bir yansıması olarak Anadolu'nun doğu sınırlarında çoğalmaya başlayan bir Kızılbaş-Türkmen egemenliğine boyun eğmeleri kuşkusuz kendileri için bir sorun olduğu gözükmektedir. Erdebil Tekkesi Şeyhleri, Cüneyt'ten itibaren kendilerini peygamber soyuna bağlamak suretiyle Anadolu'daki Türkmen unsuru da yanına alarak asıl hâkimiyetini Anadolu'da kurmak istemiştir. Bunun için de önündeki tüm şartları lehine çevireceği her türlü yola başvurmuş, Anadolu'daki Türkmenler üzerindeki siyasi ve mezhebi girişimler, onun maksadına yönelik faaliyetlerin başında gelmiştir. Şah İsmail'in ataları zamanından beri Safevi tarikatının bütün halifeleri (daileri) Anadolu'da

⁵⁰ Kemâlpâşâzâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, IX. Defter, S.K., Veliyüddin Ef. Koll. Nr. 2447, vr. 121b-122a.

⁵¹ Saim Savaş, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, s.132,133

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

Türkmenler arasında bulunuyordu ki, bu da büyük bir Safevi İmparatorluğu kurmak arzusunun gerçekleştirilmede en önemli faktördü.⁵²

Şah İsmail'in telkinatları, kendilerine birçok taraftar kazandırdığı gibi eskiden Anadolu'da var olup Sünnilikten biraz uzak duran diğer gruplara bilhassa Bektaşilere tesir etmiştir. Şiiliğe ait olan bir takım düşünceler onlar tarafından da benimsenmiştir. Ama bütün bunlara rağmen göçebe ve köylü Türkmenler ve hatta bir kısım şehirlinin hararetle bağlı bulunduğu Bektaşiliğin açık bir Şiilik inancına taraftar olduğu ve bu inancı yaydığı hiçbir zaman ileri sürülemez. Hatta Hacı Bektaş ananesine çok bağlı olan Yeniçeriler, Şah İsmail'i pir tanıyan Alevi şairlerden farklı olarak, İran seferine dini bir savaş nazarıyla bakıyor, Yavuz Selim ve Kanuni'nin "Kızılbaşlara" karşı seferlerini tebtil ediyorlardı.

Şah İsmail, Tebriz'i kontrolü altına alır almaz, çoğunluğu Sünnî olan bölge halkını Şiileştirmiş, başkentteki tüm devlet adamlarını mezhep değiştirmeye, onları "haydarî tâc'ını giymeye zorlamıştır.⁵³ Halkın çoğu Sünnî olan bir ülkeye Şiiliği yerleştirmek, direnmeye uğramadan veya uyum göstermeyenlere baskı ve zulüm yapmadan kazanılamazdı. Bunun için itaatsizlik, ölümle cezalandırıldı. Halkın mezhep değiştirmesi için bu gibi baskı unsurlarının yeterince etkili olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte bölgede yer alan pek çok Sünnî kökenli ulema ise zulme maruz kalmış ve öldürülmüş, ancak bir kısmı da Sünniliğin hâkim olduğu bölgelere kaçmak zorunda kalmıştır.⁵⁴

Şah İsmail, topraklarında mezhep birliğini İran'a dışarıdan getirtmiş olduğu Şiî ulema sayesinde ve çoğu zaman zorla ve katlederek, İmamiyye Şia'sını yaymış ve bu günkü İran'ın geniş tabanlı olarak temelini oluşturmuştur. Şah İsmail bütün bu sürecin ardından çok kısa bir süre içerisinde oluşturduğu Safevî şahlığı neticesinde kendisinin ilahi bir güce sahip olduğunu düşündüğünü daha önce işlemiştik. Bu halin neticesidir ki kendisini Osmanlı Sultanıyla boy ölçüşecek bir kudrette görmüş ve korkarak ta olsa savaşa girmiştir.

Çaldıran savaşı tarihin en önemli ve sonraki yüzyıllara da yön vermiş savaşlardan biri olmuştur. R.Savory'nin ifadesi ile, hem Osmanlı'nın nasıl bir tehditle karşı karşıya kalmış olduğunu, hem Çaldıran'ın nasıl bir dönüm noktası teşkil ettiğini ortaya koymaktadır:

*"Çaldıran'da Türkler yenik düşseydi, Şah İsmail'in iktidarı Timur'unkinden daha büyük sonuçlar doğuracak, sırf bu zaferinin ünüyle İsmail, doğu dünyasının mutlak efendisi olacaktı."*⁵⁵

Yani savaşı Yavuz değil de Şah İsmail kazansaydı, İran tarihine yön veren Şiilik, Anadolu tarihine de yön verebilecekti. Çaldıran, Anadolu'nun geleceğine İran Şiiliğinin

⁵² İ.H.Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s.227.

⁵³ Münecimbaşı, *Sahayifü'l-Ahbar*, III, s.183.

⁵⁴ R. M. Savory, "Safevî İran'ı", Çev. M. Maksudoğlu, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, s.403-404.

⁵⁵ Savory, *İran Under The Safavids*, s, 45

yön vermesini önlemiştir.⁵⁶ Dolayısı ile daha önce de ifade ettiğimiz gibi bugünkü Kızılbaş toplulukları var olmalarını Çaldıran savaşına borçlu olduklarını unutmamalıdır.

Safeviler özellikle de Şah İsmail, Anadolu'da propaganda yaparken kendilerinin Hz. Ali'nin soyundan, yani seyyid olduklarını özellikle vurguluyorlardı. Bu durum, kendileri de Hz. Ali'nin soyundan olan Anadolu'daki diğer insanları da ister istemez etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin Sünni anlayışı, Safeviler'in ise Şiiliği savunup siyasi mücadelenin bir sonucu olarak savaşa tutuşmaları Anadolu'daki Erdebil müridlerinin İran'daki ocak ile irtibatlarını kesmişti. Çaldıran Savaşı'ndan ve Osmanlıların Anadolu'daki Safevi taraftarlarını takibe başlamasından sonra buradaki Alevilik bir bakıma kabuğuna çekildi ve içe dönük bir toplum şeklini aldılar. Bu iki durum Erdebil müridlerinin dini bakımdan daha da zayıflamalarına yol açtı. Zamanla Anadolu Alevileri arasında eskiden de var olan Alevilikle ve İslamiyet'le alakası olmayan fikirlerin üzerine yeni fikirler ortaya çıktı. Bâtınlılığın de tesiriyle daha da aşırı bazı inançlar yeşerdi ve toplumun bir kısmı tarafından benimsendi. Bu aşırı inançlardan dolayı da bazı Sünni inanca sahip kitleler onları tekfir ettiler. Netice de iki taraf arasında derin ve katı mesafeler meydana geldi ve bu mesafeler gittikçe daralması gerekirken, tarihsel süreç içerisindeki izlenilen yöntem arayışları bu mesafeleri daha da derinleştirmiştir.

Özellikle İran coğrafyasında, Safevilerden önce yüksek seviyede bulunan Sünnilik, gerek katliamlar sebebiyle, gerekse Şia'laştırma yoluyla tamamen bitmiş ve bu günkü İran'ın temelleri atılmıştır. Bütün bunlar Şah İsmail'in mezhebi ve dini inançlarını, ihtirasları ve hırsı uğruna kullanmaktan çekinmediği anlamına gelir. Ancak meselenin birde İslam ümmeti açısından değerlendirilmesi vardır. Bu bağlamda öncelikle Şah İsmail'in en büyük rakibi Osmanlı Devleti'nin duruşunun bilinmesi gerekir. Osmanlı Devleti bu sürecin neredeyse tamamında hep savunan ve pasif olan taraf olmuştur. Yine diğer taraftan incelendiğinde Şah İsmail'in siyasi hedefleri için dini değerlerini rahatça kullanması ve buna bağlı olarak binlerce insanın yerinden yurdundan edilmesi ve daha da acısı ölmesi, kendisinin bir Müslüman olduğunu ifade eden birisi için elbette hoş bir durum değildir. Sonuç olarak Şah İsmail'in Anadolu ve İran coğrafyasına etkileri çok ciddi olmuştur. Birkaç maddeyle bunlar;

Şah İsmail bu günkü İran'ın ilk mezhebi temellerini atmış ve bulunduğu coğrafyayı tamamen Şia'laştırmıştır. Bunu yaparken de var olma sebebi olan kızılbaş Türk Oymaklarını bir yerden sonra tamamen gözden çıkarmış ve onları tamamen Şii/İmamiyye'sine girmeye mecbur bırakmıştır. Şah İsmail'in şahlık sevdası Osmanlı Devletini çok etkilemiş, Osmanlı Devleti yıllarca doğu meselesiyle uğraşmış özellikle o zaman sınırı olan Diyarbakir gibi illerdeki Sünnî Kürt aşiretlerinden binlerce insanı katletmesi sebebiyle olaya müdahale etmek zorunda kalmış, akabinde de bu gereksiz uğraşlar sebebiyle yıllarca zaman kaybetmiştir. Ayrıca Şah İsmail'in mirası Çaldıran'dan sonra da devam etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'dan itibaren Osmanlı ne zaman

⁵⁶ Taha Akyol, *Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Devlet*, s.61

ŞAH İSMAİL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

Avrupa'ya sefere çıksa İran/Safevî hükümdarları hemen Batı ile Osmanlı aleyhine ittifak yapmaktan çekinmemişlerdir. İşin daha garip tarafı ise, Şah İsmail ve Safevi Devleti Türk olduğunu iddia etmesine rağmen onların attığı temellerle İran kültürünün önü açılmış, bitmiş Pers kültürü tekrar neşvü- nema bulmuş, Müslüman/ Türk/ Sünni Kültürü ise neredeyse o coğrafyada tamamen sönmüş, bitmiştir.

Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem Cuma günü şehid edilmesi, İslam dünyasında sosyal barışın bozulmasında önemli bir faktör olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Kербela dan sonra siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Şia'nın "Ehl-i beyt'in mağdur edildiği inancı" daha sonraları Hz. Ali'ye hürmet ve sevginin aşırı derecelere yükseltilmesinde etkili oldu. Bu olay tarihi süreç içerisinde toplumlarda Emevilere karşı kin ve nefretin artmasına ve isyanların çıkmasına sebep oldu. Özellikle bu olaylar zinciri devlete başkaldırma hadiselerinin ilham kaynağı olageldi. Şiilerin bir kısmı haksız kabul ettikleri uygulamalara karşı isyan etmeyi meşru bir zemine oturtabilmek için, Hz. Hüseyin'in mücadelesini acıtasyon ekseninde tarihte hep kullandılar.⁵⁷ Bütün bunlara rağmen bu gün Türkiye'de Alevi diye isimlendirdiğimiz ve Şah İsmail'in Anadolu'daki muhib'leri olan Kızılbaşlar kendilerinin Şia olduklarını söylememektedirler.⁵⁸ Bunun nedeni Çaldırandan sonraki tarihi seyir içinde yaşanan kırılmalar ve farklılaşmalardır.

SONUÇ

Şah İsmail'in sufî bir tekkeyi ihtiraslarına alet etmesi sonucu yapılan Çaldıran savaşında, Osmanlı ve Safevî ordularında aynı dil konuşuluyordu. Bunların çoğu aynı ülkenin aynı vatanın aynı yöre ve beldelerin insanı idiler. Osmanlı Devleti bu savaşı savunma ve var olma ruh halinde gerçekleştirmiştir. Galip gelmekle birlikte Şah İsmail'in şahlık sevdası uğruna binlerce insanın öldüğünü unutmamak gerekir. Devamında yine Şah İsmail'in Safevî Devletini kurması Osmanlı (Türkiye) ile Orta Asya arasındaki her türlü ilişkinin bitmesine sebep olmuştur. Tabir caizse Safeviler ve devamında İran, Osmanlı ile Türkistan arasında demir perde olmuştur. Bu Özellikle İslam Âlemi için ciddi bir kayıp anlamına gelmektedir.

Özellikle Şah İsmail'in isyana teşvik ettiği Anadolu insanı (Kızılbaş toplulukları) o gündür bu gündür kendi öz yurtlarında var olan mevcut Sünni halkla bütünleşememiş ve neticede kendini dışlanmış hisseden bu topluluklar devlete sürekli isyan içinde olmuşlar, yer yerde kendilerini tamamen geriye çekerek kapalı bir toplum düzenine geçmişlerdir. Ancak burada bu Kızılbaş toplulukların çaresizliği unutulmamalıdır. Çünkü Şah İsmail, yanında olan Kızılbaş toplulukları, ilk maddede anlattığımız gibi zaten Şah İsmail ve devamındaki Şah'lar tarafından zorunlu olarak Şialaştırılmıştır. Yani bu gün Kızılbaşlık

⁵⁷ Hasan Gümüšoğlu, "Ehl-i Sünnet, Şia ve Vehhabilik Arasındaki İnanç Farklılıklarının Sosyal Barış Açısından Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu*, C,4 sy.8 İstanbul 2011, s.150

⁵⁸ Hasan Onat, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine," *İslâmiyat*, Ankara 2003, C.VI, S.3, s.122

Anadolu coğrafyasında devam ediyorsa bu devam Osmanlının Çaldıran savaşından sonra Safevîler'le Kızılbaş Topluluklarının irtibatını kesmesine dayanmaktadır. Bundandır ki kendi kabuğuna çekilen bu topluluğa herhangi bir isyana karışmadıkları sürece Osmanlı Devleti karışmamış ve ibadetlerini ve ritüellerini rahatça yaşamışlardır. Ancak yine de unutulmamalıdır ki bu topluluklar önce Osmanlı'ya başkaldırmış, sonra Şah İsmail'i bir kurtarıcı olarak görüp ona sığınmışlar ve sonra da Şah İsmail tarafından yalnız bırakılmışlar ve nihayetinde yine Osmanlı Devletinde yaşamaya devam etmişlerdir.

Bütün bu olayların neticesinde o günün şartlarında ortaya çıkan Şah İsmail, aslında İslam'da ki hakem olayından sonra en büyük ikinci i'tizal hareketinin sebebi olmuştur diyebiliriz. Çünkü o günden sonra Şia bir devlet değilken süreç içerisinde bir devlet olmuş ve ümmetin artık kanayan yaraları hiçbir zaman durmamıştır. Dolayısıyla Şah İsmail'in kurduğu Şahlık sadece ümmet içindeki tefrikayı arttırmış, Osmanlı Devleti içindeki ayrışma ve farklılaşma daha derinleşmiş ve dönülmesi imkânsız olan fitne kapılarının açılmasına sebep olmuştur.

Geçmişte olup bitenleri görmezlikten gelmek mümkün değildir; çünkü günümüzdeki pek çok sorunun kökleri geçmişte yatmaktadır. Geçmişin olumsuz etkilerinden kurtulabilmenin tek yolu, sağlıklı bir tarih bilinci ile geçmişi doğru anlamaktan geçmektedir. Kangren haline gelmiş meseleleri çözmek isterken artık farklılıklarımız noktasından meseleye yaklaşmak yerine, ortak noktalarımızı hesap ederek akli- selim ile hareket etmek, muhtemelen birçok problemi kendiliğinden çözecektir. Aksi takdirde günümüzdeki İslam toplumlarını parçalamak için kullanılan Mezhep silahı⁵⁹ yine kullanılmaya devam edecek ve sonuçta yine Müslüman kanı akacaktır. Oysaki bu kadim coğrafya yüzyıllarca Peygamber Efendimizden (s.a.v) bu yana İslam'ın verdiği hoşgörü esasıyla huzurlu bir şekilde bütün toplulukların beraberce ve kardeşçe yaşadığı hayat tarzına hiç yabancı değildir.

⁵⁹ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013, s.7.

ŞAH İSMAIL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

KAYNAKLAR

- ABBASLI, Mirza, *Safeviler'in Kökenine Dair*, Belleten, XL, No: 158, Nisan 1976
- AKYOL, Taha, *Osmanlı ve İran'da Mezhep ve Devlet*, İstanbul 2013
- AKA, İsmail, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik", *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 69-103
- ALEMÂRÂ-Yi Safevi, nşr, Yedullah Şükrü, Tahran 1350.
- ARSLANOĞLU, İbrahim, *Şah İsmail Hatayî ve Anadolu Hatayîleri*, Der Yayınları, İstanbul 1992
- ÂŞIK PÂŞÂ-ZÂDE, Ahmed Âşıkî (ö.886/1481), *Tevârîh-i Âl-i Osman*, Âlî Bey Yay. Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.
- _____, *Âşık Pâşaoğlu Tarihi*, Atsız yay. İstanbul: 1992.
- BOA, *Mühimme Defteri*, 42, Sıra No:883
- BROWNE, Edward G., *A Lliterary History of Persia*, C.IV, Cambridge 1953.
- CEMALÎ, Muhammed Kerim Yusuf, *Teşkil-i Devlet-i Safevi ve Ta'mim-i Mezheb-i Teşeyyu' Düvazdeh İmâmi be-Unvân-ı Tenha Mezheb-i Resmî*, Isfahan:İntişârât-ı Emir Kebir, 1372.
- EKİNCİ, Mustafa, *Şah İsmail ve İnanç Dünyası*, İstanbul 2010
- FERİDUN, Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C:I-II, İstanbul 1275.
- GÜMÜŞOĞLU, Hasan, "Ehl-i Sünnet, Şia ve Vehhabilik Arasındaki İnanç Farklılıklarının Sosyal Barış Açısından Değerlendirilmesi", *Hikmet Yurdu*, C,4 sy.8 İstanbul 2011, s.147-172
- GÜNDÜZ, Tufan, *Şah İsmail*, DİA, XXXVIII, İstanbul
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, Der yay. İstanbul 2011.
- HAMMER, J. Von, *Osmanlı Tarihi*, Ter. Mehmet Ata, İstanbul 1991.
- HANDMÎR, *Târîhu Habibü's-Siyer Fi Ahbâri Efrâd-i Beşer*, tsh. Muhammed Zubeyr Siyâkî, Caphâne-yi Haydarî, C. I-IV, Tahran 1963.
- HOCA SAADEDDİN EFENDİ (ö.1008/1599), *Tâcü't-Tevârîh*, C. I-II, İstanbul 1862.
- _____, *Tâcü't-Tevârîh*, C. I-V, Ankara 1979.
- KAPLAN, Doğan, *Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları*, Marife, yıl 3, sayı 8, Konya 2008
- KEMAL PAŞA-ZADE Şemseddin Ahmed b. Süleyman (873-940/1468-1534), *Tevârîh-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, (nşr. Ahmet Uğur), Ankara 1997.

- _____, *Tevârih-i Âl-i Osman, X. Defter*, (Haz. Şerafettin Severcan) Ankara 1996.
- _____, *Tevârih-i Âl-i Osman, IX. Defter*, Millet Ktp. No:29.
- _____, *Tevârih-i Âl-i Osman, IX. Defter*, S. Ktp., Veliyüddîn Efendi Koll. Nr. 2447;
- _____, *Resâ'ilü İbn-i Kemal*, İstanbul, 1316,
- KESREVİ, Ahmed (ö.1946), *Şeyh Safi ve Tebâreş*, Tahran 1976.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, "Âzerî", *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul: MEB, 1979
- KUTLU, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2013
- MELİKOF, Irene, *Uyur idik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, Çev. Turan Alptekin, İstanbul 2011
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah (ö.1134/1722), *Sahâifu'l-Ahbâr fi Vekâyi'i'l-A'sâr*, C.I-III, Matbaa-i Amire, 1285/1868.
- _____, *Sahâifu'l-Ahbâr Tercümesi*, trc: İsmail Erünsal, yayın yılı yok.
- MÜNŞİ, İskender b. Türkmen, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, tsh. Muhammed İsmâil Rıdvânî, C.I-III, Tahran 1377.
- ONAT, Hasan, "Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine", *İslâmiyât*, Ankara 2003, C.VI, S.3, s.111-126.,
- PARSADUST, Menuçehr, *Şah İsmail-i Evvel*, Tahran 1375,
- REFİK, Ahmed, *Onaltıncı Asırda Râfizîlik*, İstanbul 1932,
- RUMLU, Hasan, *Ahsenü't-Tevârih, Şah İsmail Tarihi*, Çev. Cevat Cevan, Ankara 2004.
- _____, *Ahsenü't-Tevârih, Şah İsmail Tarihi*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006
- SARIKAYA, Saffet, *Şah Hatayinin Şiirlerinde Bazı Dini- Tasavvufi İnanç Motifleri ve Anadolu Alevi Kültüründe Şah Hatayi'nin İzleri*, Yavuz Selim-Şah İsmail Sempozyumu, 5-6 Nisan 2013
- SAVORY, R. M , "Safevî İnan'ı", Çev. M. Maksudoğlu, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1988,
- SARAY, Mehmet, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, Ankara 1990.
- SAVAŞ, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*, Ankara 2013
- SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1999.
- ŞERÂTİ, Ali, *Ali Şiası- Safevi Şiası*, trc: Feyzullah Artinli, İstanbul 1990

ŞAH İSMAIL'İN MEZHEBİ EĞİLİMLERİNİN ANADOLU VE İRAN COĞRAFYASINA ETKİLERİ

TAPPER, Richard, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler-Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev. F. Dilek Özdemir, 2004.

TEBER, Ömer Faruk, *XVI. Yüzyılda Kızılbaşlık Farklılaşması*, Doktora Tezi, Ankara 2005

TEKİNDAG, Şehabettin, "*Selim-Nâmeler*", İÜEF, Tarih Enstitüsü Dergisi, Ekim 1970, İstanbul 1970

UYAR, Mazlum, *İmâmiyye Şiası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*, İstanbul 2000

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi, C.II*, Ankara 1949.

_____, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969.